

KONRÁD MIKLÓS

A zsidó jellem mint konstrukció és (kényszer)örökség

„A héber, *embernek elismertetvén*, nem sokára embertársai jogában osztozandik”, állította reménykedve Weisz Jóel zalaegerszegi iskolai tanító a Pesti Hírlaphoz beküldött, 1844 végén megjelent cikkében.¹ Embernek elismertetvén? A mai fül számára meghökkentő fogalmazással a zsidó tanító nem hitfelei emberi mivoltának tagadása ellen lépett fel,² mint inkább a zsidókat a másság abszolút szimbólumaként láttató azon percepcióval szemben, amely minden további okfejtés nélkül indokoltnak nyilvánította jogkiterjesztésük – legalább időleges – elutasítását. Amint egy évvel korábban, az alsótábla 1843. december 20-i kerületi ülésén mondta egy megyei követ, ellenezvén a zsidók felvételét a megyei választásokon szavazásra jogosultak körébe, „várni kell, míg a zsidó is ember lesz”.³

A zsidók emberi mivoltának – vagyis a nem zsidókhoz való alapvető hasonlóságának – hangsúlyozásával Weisz Jóel híres keresztény értelmiségiek nyomdokába lépett, tudatosan-tudattalanul azok korábbi nyilatkozatait visszhangozta. 1788-ban írt, *Essai sur la régénération physique, morale et politique des Juifs* című tanulmányában Henri Grégoire apát szükségesnek vélte hangsúlyozni, miszerint a zsidók „ugyanúgy emberek, akárcsak mi, elsősorban emberek, azután zsidók”.⁴ Kijelentésével a francia forradalom idején az alkotmányos papság vezérévé váló Grégoire tudatosan Christian Wilhem von Dohm 1781-ben *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* címmel kiadott, a közép-európai zsidók történetében jelentős hatású munkájára utalt vissza. A kulcsmondat a porosz politikai felvilágosodás képviselőjénél úgy hangzott: „A zsidó inkább ember, mint zsidó.”⁵

¹ WEISZ Jóel, *Néhány szó a magyar héber közönséghez*, Pesti Hírlap 1844. december 8., 838. [Kiemelés tőlem – K. M.]

² Bár a zsidókat az ördöggel azonosító középkori képzelettől ez nem állt messze. Lásd Joshua TRACHTENBERG, *Az ördög és a zsidók. A zsidók középkori képe és ennek kapcsolata a modern antiszemitizmussal*, Attraktor, Máriabesnyő, 2014.

³ *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*, III., szerk. Kovács Ferenc, Franklin-Társulat, Budapest, 1894, 357.

⁴ Az eredeti megfogalmazás: „Ils sont hommes comme nous, ils le sont avant d’être juifs.” Henri GRÉGOIRE, *Essai sur la régénération physique, morale et politique des Juifs*, Claude Lamort, Metz, 1789, 108. Grégoire tanulmányáról lásd Pierre BIRNBAUM, *Un régénérateur jacobin. L’abbé grégoire = Destins juifs. De la Révolution française à Carpentras*, Calmann-Lévy, Paris, 1995, 15–33.

⁵ Az eredetiben: „Der Jude ist noch mehr Mensch als Jude.” Christian Wilhelm DOHM, *Ueber die bürgerliche Verbesserung der Juden*, Friedrich Nicolai, Berlin–Stettin, 1781, 28. Dohm

Ám ha a zsidók alapvetően nem különböztek a többi embertől – e kontextusban az európai fehér keresztényektől –, vagyis ha a felvilágosodás eszméjének megfelelően a nem zsidókkal közös vonásaik nagyobb súllyal nyomtak a latban, mint a vallási és történelmi különbségek, úgy mi lehetett a magyarázata a kortársaik zöme szerint kétségbevonhatatlan erkölcsi alacsonyabbrendűségüknek, jellembeli defektusaiknak? A zsidóság erkölcsstelenségét, morális züllöttségét ugyanis a felvilágosodás és a zsidóemancipáció hívei kevés kivételtől eltekintve egyöntetűen tényként, vitathatatlan adottságként kezelték.⁶

A zsidók morális romlottságának okára Wilhelm von Dohm, aki elsőként foglalta egységbe a zsidók helyzetének javítására vonatkozó korabeli eszméket, majd nyomában a zsidók egyenjogúsítása mellett felszólalók zöme a következő válasszal szolgált: a zsidók azért váltak erkölcsstelenekké, mert megfosztották őket az ember természetes állapotát képező szabadságtól. A zsidók immoralitása tehát nem a krisztusi igazság beismerésének elutasításából származott, ahogyan azt a keresztény teológusok mindaddig hangoztatták.⁷ És nem is megmásíthatatlan természetükből fakadt, amiként azt Karl Grattenauer vagy Johann Gottlieb Fichte vallották, megelőlegezve a 19. századi faji antiszemitizmus eszszencialista ítéleteit.⁸ Erkölcsstelenségük oka *elnyomásukban* rejlett, a zsidókat sújtó jogmegszorítások következményeiben, különösen az egyéb életpályáktól való eltiltásuk miatt kényszerűen űzött és csalárdúsra ösztönző pénzügyi foglalkozások kizárólagos gyakorlatában. Amiként azonban a szolgáltság lealacsonyította a zsidókat, szólt az érvelés, a szabadság – egy-két nemzedéken belül – majd felemeli, megjavítja, a francia nyelvterületeken elterjedt kifejezéssel *re-generálja* őket, részben automatikusan, részben mivel hatására a zsidók más szakmák felé fordulnak majd.⁹

tanulmányáról az utóbbi évtizedek terméséből lásd David SORKIN, *The Transformation of German Jewry, 1780–1840*, Oxford University Press, Oxford – New York, 1987, 23–28; Jonathan M. HESS, *Germans, Jews and the Claims of Modernity*, Yale University Press, New Haven – London, 2002, 25–49.

⁶ Arthur HERTZBERG, *The French Enlightenment and the Jews*, Columbia University Press, New York, 1968, különösen 71–77, 179–187, 330–338; Robert LIBERLES, *From Toleration to Verbesserung. German and English Debates on the Jews in the Eighteenth Century*, Central European History 1989/1., 3–32; David SORKIN, *Jews, the Enlightenment and Religious Toleration. Some Reflections = Leo Baeck Institute Year Book*, 1992, 3–16; Ronald SCHECHTER, *Obstinate Hebrews. Representations of Jews in France, 1715–1815*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 2003.

⁷ Jakov KATZ, *Az előítéllettől a tömeggyilkosságig. Az antiszemitizmus története 1700–1933 között*, ford. PELLE János, Osiris, Budapest, 2001, 25–38.

⁸ *Uo.*, 86–88; HESS, *I. m.*, 84.

⁹ Az 5. lábjegyzetben Wilhelm von Dohm könyvére vonatkozó hivatkozásokon kívül lásd Jacob KATZ, *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870*, ford. PAP Mária, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1995, 63–86; Adam SUTCLIFFE, *Toleration, Integration, Regeneration, and Reform. Rethinking the Roots and Routes of "Jewish Emancipation"* = *The Cambridge History of Judaism*. VII. *The Early Modern World, 1500–1815*, szerk. Jonathan KARP – Adam SUTCLIFFE, Cambridge University Press, Cambridge, 2017, 1058–1088.

Franciaországban az emancipáció menetéről és jellegéről folytatott elmélkedést (egy csapásra avagy fokozatosan, feltétel nélkül vagy feltételesen) a forradalom rövidre zárta.¹⁰ Közép-Európában a zsidók jogkiterjesztését támogatók két részre szakadtak. A kisebbség, Wilhelm von Dohmmal az élen, az azonnali és feltétlen emancipációt szorgalmazta. A nagy többség szükségesnek vélte, hogy a zsidók már egyenjogúsításuk előtt induljanak el a regeneráció útján, amit elsősorban azzal érhettek el, ha a kereskedést maguk mögött hagyva földművesekké vagy iparosokká válnak. Függetlenül azonban e koncepcióbeli eltérésektől, a zsidók erkölcsi defektusait illetően az egyetértés, mint írtuk, közel teljes volt. A keresztény társadalomba való integráció útján a zsidók tehát azzal a tehertétellel indultak el, hogy erkölcsaik és jellemük e társadalom politikai és szellemi elitjének irántuk jóindulatú tagjai szerint is súlyos fogyatkozásokkal bírt. Ahogyan az 1789-es forradalmat megelőző franciaországi viták kapcsán Paula Hyman fogalmazott, a felvilágosodásnak a zsidók iránti alapvető ambivalenciája abban rejlett, hogy helyzetértékelésében „a zsidók nem azért érdemelték meg az egyenlőséget, amiért olyanok voltak, amilyenek, hanem azért, amilyenekké egy napon válhattak”.¹¹

Ez a tehertétel annál nagyobb súllyal nehezedett a zsidókra, hogy azt maguk is önként vállalták: a kérdésről nyilatkozó zsidók – a keresztényekhez hasonlóan néhány kivétellel – az elnyomás-tézisnek nemcsak az egyenjogúsításukat sürgető konklúzióját vették át, de premisszájában, vagyis hitfeleik erkölcsének elnyomás okozta defektusaiban is egyetértettek. Így tette ezt a zsidók védelmében – és Voltaire ellenében – tizenkilenc évvel Dohm előtt felszólaló Isaac de Pinto.¹² A zsidó felvilágosodás, a *hászkálá* atyjának tekintett Moses Mendelssohn apologetikus tevékenysége úgyszintén arra összpontosult mindenekelőtt, hogy meggyőzze keresztény olvasóit, miszerint a zsidók is lehetnek erényesek.¹³ Halálát követően maga Mendelssohn vált a történelmi fordulat megtestesítőjévé, a sötét zsidó középkort a történelem színpadáról színrelépésével lesöpörő új zsidó inkarnációjává, aki Heinrich Graetz, a 19. század legnagyobb hatású német zsidó történésze szavaival „felkeltette a szunnyadó zsidó faj géniuszát”.¹⁴ Graetz munkásságával egy időben a zsidók jogvédelmére

¹⁰ A szefárd zsidók jogegyenlőségét 1790. január 28-án, az askenázi zsidókét 1791. szeptember 27-én szavazta meg az Alkotmányozó Nemzetgyűlés, Robert BADINTER, *Libres et égaux... L'émancipation des Juifs (1789–1791)*, Fayard, Paris, 2014.

¹¹ Paula E. HYMAN, *The Jews of Modern France*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1998, 20–21.

¹² [Isaac DE PINTO,] *Apologie pour la nation juive*, J. Joubert, Amsterdam, 1762, 21–22; Michael A. MEYER, *Jewish Identity in the Modern World*, University of Washington Press, Seattle–London, 1990, 43–45.

¹³ Michael A. MEYER, *The Origins of the Modern Jew. Jewish Identity and European Culture in Germany, 1749–1824*, Wayne State University Press, Detroit, 1967, 18.

¹⁴ Paula E. HYMAN, *The Ideological Transformation of Modern Jewish Historiography = The State of Jewish Studies*, ed. Shaye J. D. COHEN – Edward L. GREENSTEIN, Wayne State University Press, Detroit, 1990, 144; Ritchie ROBERTSON, *The 'Jewish Question' in German Literature*

1860-ban alakult Alliance Israélite Universelle alapszabályának első pontja szerint az egyesület „az izraeliták emancipációjáért és *morális fejlődéséért*” való küzdelmet tűzte zászlajára.¹⁵

A következőkben két, a történetírás által eddig teljességgel mellőzött kérdésre igyekszem választ adni. 1. A zsidók elnyomás okozta erkölcsi züllöttségnek a tézise az idők haladtával és a történelmi kontextusok változásával miként, milyen céllal merült fel a honi keresztény diskurzusban? 2. Mit kezdtek a zsidók ezzel a részben kényszerű, részben vállalt örökséggel? Az e témában nyomon követhető keresztény diskurzus érdekessége, hogy az elnyomáselmélet volt a modern kor első filozemita eszméje, az első olyan, a zsidókat immár minden teológiai aspektustól mentesen értékelő szekuláris elmélet, amit a keresztények saját társadalmuk (és olykor saját maguk) zsidóellenes érzelmeinek enyhítése érdekében fogalmaztak meg. Abban a tényben, hogy a 19. század utolsó évtizedétől, amint azt látni fogjuk, az elmélet teljesen eltűnt a keresztény diskurzusból, annak az igazolását látom, hogy az 1890-es évek második fele cezúrára képez a magyar–zsidó együttélés dualizmus kori történetében. Ami a zsidó diskurzust illeti, megítélésem szerint a francia és német zsidókkal foglalkozó történészek az elnyomáselméletet túl szűk kérdéskörre, a témát kizárólag az emancipációért folytatott küzdelemre korlátozva vetették fel. Ha azonban a premodern zsidóságról a modern zsidók által az apologetikán kívül más okból és más céllal kifejtett nézeteket is bevonjuk a vizsgálat körébe, úgy kiderül, hogy az elnyomás által kiváltott elzüllés elméletének fenntartásával párhuzamosan az 1880-as évek második felétől kialakult egy azzal szembeszökő ellentmondásban álló diskurzus is. Tanulmányommal ezt a kettősséget kívánom illusztrálni, amely egyfelől a jogegyenlőség és a társadalmi befogadás kivívásáért, másfelől a zsidó identitás fenntartásáért folytatott diskurzusok között húzódott. Ez a kettős, párhuzamosan haladó, ám diskurzusaik egyes elemeit tekintve egymásnak ellentmondó törekvés képezte a dualizmus kori neológ zsidó eszmetörténet legalapvetőbb jellegzetességét.¹⁶

Vizsgálatom időbeli kerete a 18. század végétől az első világháború végéig tartó időszak. A tanulmányt két részre, az 1867. december 28-án érvénybe lépett emancipációs törvényt megelőző, illetve azt követő korszak bemutatására bontom.¹⁷

1749–1939. *Emancipation and its Discontents*, Oxford University Press, Oxford – New York, 1999, 233–234. (Idézet a 234. oldalon.)

¹⁵ *Statuts de l'Alliance Israélite Universelle*, A. Wittersheim, Paris, 1861, 3. [Kiemelés tőlem – K. M.] Az egyesületről lásd *Histoire de l'Alliance israélite universelle de 1860 à nos jours*, ed. André KASPI, Armand Colin, Paris, 2010.

¹⁶ Tanulmányomban a keresztény magyar társadalomba integrálódni nem kívánó ortodox zsidósággal, illetve ezt az integrációt eleve lehetetlennek nyilvánító cionistákkal nem foglalkozom.

¹⁷ Az „izraeliták” polgári és politikai egyenjogúságáról szóló 1867. évi XVII. törvénycikk szövegét közli *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*, III., Emich Gusztáv, Pest, 1868, 109.

Elnyomáselmélet I. Felállítás és tagadás (1790–1867)

A zsidók jogkiterjesztése érdekében a 18. század vége és 1867 között felszólaló zsidók és keresztények érvelésének az elnyomás-tézis mindvégig kulcselemét alkotta. Ismereteink szerint a gondolatot elsőként Nagyváthy János fogalmazta meg 1790-ben kiadott röpiratában. Amiként Eötvös József fél évszázaddal később, Nagyváthy tételesen felsorolta és cáfolta a zsidók ellen felhozott vádakát. Érvelése során mintegy mellékesen – ám általános érvénnyel – megjegyezte: „Tsalárd, húzó-vonó tolvaj Nemzetség. Az igaz némelly részbe, de ennek is aligha magunk nem vagyunk okai: mert a Boldogságnak minden forrásit bé-dugjuk előttök.”¹⁸ Egy évvel később a zsidók helyzetén javítani hivatott, de az országgyűlés elé végül nem került törvénytervezete indoklásában Haller József lapidáris tömörséggel, ugyanakkor a tézist első ízben egyértelműen lefektetve szögezte le: „Hibái vannak a zsidóságnak, mert eddig megvetetett.”¹⁹

Ez az elmélet képezte vezérfonalát Eötvös József azon 1840. március 31-i főrendi táblai beszédének, majd a Budapesti Szemlében annak alapján megjelent tanulmányának, amelyben a reformpolitikus a zsidóknak az ország nem nemes lakosaival való egyenjogúsítása mellett érvelt. A zsidók erkölcsisége óhatatlanul hagyott maga után kivetnivalót, érvelt Eötvös, hiszen „nemzetek elnyomás által erényeiket elvesztik”, illetve – költőibben – mivel „az kit földön csúszni kényszerítünk, végre kígyó természetét vevé magára”. Tekintve, hogy a zsidók jellemhibái „keresztény kezek által ápoltattak”, vagyis elnyomásukból fakadtak, a magától adódó megoldás nem lehetett más, mint az azonnali, feltétel nélküli és a zsidó lakosság egészére vonatkozó emancipáció. Az elméletet a gyakorlat is alátámasztotta: „Mindenik javítást, mely a zsidók polgári létére nézve történt, aránylagi erkölcsi jobbulás követte.”²⁰

Eötvösnek a zsidók emancipációjában játszott történelmi szerepe érthetővé teszi, hogy az egyenjogúsítás mellett felhozott indokok említésekor elsősorban őt szokás idézni. Mindazonáltal érdemes leszögezni: amikor érveit Eötvös 1840. márciusi beszédében felsorakoztatta, az elnyomáselmélet már mondhatni hivatalosan is az 1839/40-es reformdiéta álláspontjává vált. A „Zsidók polgárosítása tárgyában” az alsótábla által 1840. március 24-én a főrendi táblának küldött első üzenet ugyanis éppen ezzel a gondolattal igyekezett meggyőzni a főrendeket a zsidók emancipációjának szükségességéről: „A zsidóság”, érvelt a felirat, „a földmíveléstől, a kézmivek szabad gyakorlásától, ingatlan birtok szerzéstől

¹⁸ [NAGYVÁTHY János], *A tizen-kilentzedik százban élt igaz magyar hazafinak öröm-órái*, A Nagy-szivűségnél, h. n. [Pest], MDCCCC [sic!], 31.

¹⁹ U. L. [UJVÁRI László], *De Judaeis = Zsidó Lexikon*, szerk. UJVÁRI Péter, Zsidó Lexikon Kiadóvállalat, Budapest, 1929, 192.

²⁰ EÖTVÖS József, *A zsidók emancipációja*, Magvető, Budapest, 1981, 21, 23, 28. [Az utolsó idézet kiemelése az eredetiben.] A kérdésről bővebben lásd KONRÁD Miklós, *Eötvös József és a zsidók*, *Történelmi Szemle* 2014/3., 495–509.

elzárva, rendes adózáson túl terhelve, a kereskedésnek előtte egyedül nyitva álló útján, ezer lemondások között küzd az élet fenntartásáért, s az élet gyönyöreinek élvezhetéséért, és száműzve a többi lakosok sorából, kik által naponként lealáztatik, kiragadni igyekszik azon földi javakat polgártársai kezéből, melyeknek gyűjtését polgári állásánál fogva, földi létében egyedüli feladatként tekinteni kéntelen. Idegen, a polgári javakból kizárva, ezredes [sic!] üldözések emlékével terhelve, nem csuda, hogy az ipar és szorgalom útján vissza torlani igyekszik azt, mit rajta az erőszak eddig elkövetett.” Az alsótábla nem kételkedett: adjanak a zsidónak jogokat, új kereseti lehetőségeket, és ő „önként” azonosulni fog a közérdekkel; ne tekintsenek rá többé úgy, „mint ellenséges alkotó része a polgári állománynak”, és szeretni fogja a törvényt, „szeretni azon közállományt, melly őtet előbbi szomorú sorsából kiragadva, többi fiaival egyenlőn ápoló karjai közé fogadá”.²¹

Az alsótáblán a liberális reformellenzék kezdeményezésére nagy többséggel elfogadott, a zsidókat polgári jogaik tekintetében az ország nem nemes lakosaival egyenlőnek nyilvánító törvényjavaslatot a főrendi tábla elvetette. Helyette csupán néhány jogkiterjesztő rendelkezést szavazott meg.²² Ettől függetlenül a két ház által az uralkodónak 1840. április 20-án elküldött felirat bevezető szövege apró stiláris javításoktól eltekintve megegyezett az alsótábla március 24-i feliratának a szövegezésével. Ily módon persze némileg abszurdá is vált, hiszen a bevezető szöveg nemes bőkezűségét a konkrét javaslatok szűkmarkúsága követte.²³ E javaslatokat az uralkodó tovább csonkította, így született meg az 1840. évi XXIX. törvénycikk, amelynek legfontosabb rendelkezése a bányavárosok kivételével az egész országban lehetővé tette a zsidók letelepedését.²⁴

Az azonnali és feltétel nélküli emancipációt pártolók, illetve a mindenfajta jogkiterjesztést elvetők tábora között helyezkedtek el azok a liberálisok, akik a zsidók egyenjogúsítását elméletileg óhajtották, ám a gyakorlatban ózdkodtak tőle, mivel kételkedtek a szabadság transzformatív, egy csapásra erkölcsnemesítő erejében. Ez a kétely jellemezte Trefort Ágostont, aki a centralisták közlönyében 1839-ben közzétett írásában a zsidók erkölcsi (és testi) elaljasodását, bár azt maga is „ember jogaiktól” való megfosztásuknak tudta be, „a Magyarországon lakó zsidók tömegének” esetében mégis oly mértékűnek ítélte, hogy egyenjogúsításukat csak fokozatosan, morális regenerációjuk és a keresztény társa-

²¹ *Szabad királyi Pozsony városába 1839-dik esztendei Szent-Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország közgyűlésének írásai*, III., Belnay, Wéber és Wigand, Pozsony, 1840, 144.

²² *Uo.*, 181–182.

²³ *Szabad királyi Pozsony városába 1839-dik esztendei Szent-Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország közgyűlésének írásai*, IV., Belnay, Wéber és Wigand, Pozsony, 1840, 40.

²⁴ *Uo.*, 40–41, 243–244, 291, 297. Az eseményeket összegzi GROSMANN Zsigmond, *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835–1848)*, Egyenlőség, Budapest, 1916, 4–10. A reformellenzék kiállítására az emancipáció mellett: ERDMANN Gyula, *Szabadság és tulajdon. Az 1839–40. évi országgyűlés története*, Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2014, 289–297.

dalomhoz való közeledésük arányában tartotta kívánatosnak.²⁵ Treforthhoz hasonlóan 1840 végén a történész Horvát István, Eötvös József egykori tanára a pesti egyetemen, szintén szükségesnek ítélte, hogy egyenjogúsításuk előtt a zsidók mossák le magukról az „erkölcsi romlottság” azon „szennyét”, amelyet „még a legmíveltebb országokban is – méltán vagy méltatlanul, az más kérdés – sokak véleménye szerint magokon hordoznak”.²⁶ Fényes Elek 1842-ben körültekintőbben fogalmazott. Elismerte, hogy az „elajjasodott s megvetettet” zsidóság polgárosítása Franciaországban nem okozott kárt. Magyarország esetében mégis a „fokenkénti előhaladás” hívei közé sorolta magát, mivel Franciaországhoz képest a keresztény magyar népesség kevésbé értett a kereskedelemhez, míg a francia zsidóknál számban jóval népesebb honi zsidó lakosság az előbbiekhöz mérve kevésbé volt „pallérozott”. Így viszont attól lehetett tartani, vélte Fényes, hogy a zsidók „egyszeri emancipációja” kereskedelmi egyeduralmukhoz vezetne.²⁷

Az elnyomáselmélet és az azonnali emancipáció hívei mindeközben nem tették le a fegyvert. Szintén 1842-ben megjelent könyvében Gorove István a zsidók mihamarabbi egyenjogúsításának népszerűsítése érdekében Thomas Macaulay néhány évvel korábbi írásából idézett, amelyben az angol politikus értetlenségét fejezte ki, amiért a keresztény társadalom elítélhető viselkedésre kényszeríti a zsidókat, majd elítéli őket viselkedésükért.²⁸ A pozsonyi Századunk 1843. október 12-i számában a polihisztor Rummy Károly ugyanezen logika mentén hangsúlyozta, miszerint „a viszonyok tevék [a zsidókat] mindenütt majd jobbak-, majd rosszabbakká”. Ahol a zsidót megvetették és minden polgári foglalkozástól eltiltották, ott „elvetemült és rossz erkölcsűvé lett”, ahol szabadon élt, ott „becsülésre méltó, hasznos statuspolgár” lett, a kereszténnyel „minden erények gyakorlatában egyenlő”.²⁹

Rummy Károly cikkének megjelenésekor már javában tartott az 1843/44-es országgyűlés, és amint az ekkorra nyilvánvalóvá vált, az alsótábla emancipatórikus lelkesedése jelentősen megcsappant. 1844 szeptemberében a tábla 35 kontra 13 szavazattal elvetette a zsidók egyenjogúsításáról négy évvel korábban

²⁵ TREFORT Ágoston, *Az oroszbirodalomban 1835-b. hozott, zsidókat illető törvény = Themis. Értekezések a jog és közgazdaság körében*, szerk. SZALAY László, harmadik füzet, Heckenast Gusztáv, Pest, 1839, 39–41.

²⁶ Z. [HORVÁT István], *Mózes öt könyve...*, Tudományos Gyűjtemény 1840/12., 83.

²⁷ FÉNYES Elek, *Magyarország statistikája*, I., Trattner-Károlyi, Pest, 1842, 83–84. Néhány évvel később Fényes már egyértelműen az azonnali jogkiterjesztés – és egyúttal az elnyomásból fakadó jellemhibákat feloldó szabadság tézise – mellett tette le a voksot. FÉNYES Elek, *Magyarország leírása*, I., *Magyarország általánosan*, Beimel, Pest, 1847, 32.

²⁸ GOROVE István, *Nemzetiség*, Heckenast Gusztáv, Pest, 1842, 98. Thomas Babington Macaulay *Statement of the Civil Disabilities and Privations affecting Jews in England* című röpirata 1829-ben jelent meg.

²⁹ [RUMY Károly], *Elfogulatlan elmélkedés a zsidó társasági viszonyai, emancipációjáról, szellemi s tudományos törekvései fölött*, Századunk 1843. október 12., 649–651.

megszavazott törvényjavaslatot.³⁰ Az emancipációval szemben növekvő ellenérzést egyfelől a galíciai zsidó bevándorlás válthatta ki, aminek hatására nőtt az aggodalom, hogy a zsidók egyenjogúsítása esetén a kelet-európai zsidóság milliós tömegei árasztják el Magyarországot.³¹ Az emancipáció megvalósításától való visszahőkölés másik – és talán még döntőbb – oka az elszegényedő nemesség félelme lehetett birtokai elvesztésétől, a félelem, hogy a váltójogot szabályozó 1840. évi XV. törvénycikk következményeként, illetve amennyiben az egyenjogúsítás eredményeképpen a zsidó vállalkozók ingatlanba is fektethetik a tőkésüket, az eladósodott nemesi földbirtok immár minden akadály nélkül „zsidó kézre” jut.³² Az 1839/40-es diétának a zsidók iránti – a felsőtáblán is szembeszökő – empátiáját mindenesetre egyre ellenségesebb hangok váltották fel. Mindinkább dominánssá vált a követelés, hogy egyenjogúsításuk előtt a zsidók tegyenek tanúbizonyságot erkölcsi regenerációjukról, elsősorban oly módon, hogy a kereskedelmi szakmákat elhagyva a földművelés vagy a kézműipar felé fordulnak. Amint Lónyay Gábor az alsótábla 1844. szeptember 27-i országos vitáján mondta, összefoglalva a követek közhangulatát, „ha a zsidókat polgárosítani akarjuk, némi előzményeket kell létesíteni, hogy az ő polgárosításukból a hazára nézve siker és haszon háromoljék”. Lónyay ekképpen a zsidókra vonatkozóan csak olyan törvényjavaslatot volt hajlandó pártolni, amely a zsidóság „nevelését” szolgálta.³³ A hangulatváltozásra a zsidók polgárosítása mellett kitartó követek az elnyomáselmélet és a szabadság automatikusan felemelő hatásának ismételt, tartalmilag újat nem mondó hangoztatásával reagáltak. Így tett az alsótábla 1844. február 10-i országos ülésén Szentkirályi Móric és Bánhidya Albert, a február 12-i ülésén pedig Radvánszky Antal.³⁴ Amiként utóbbi kijelentette:

³⁰ *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*, VI. 5–22. Az országgyűlés elfogadott egy törvényjavaslatot, amely komoly javulást hozott volna a zsidók helyzetében, ám a királyhoz felterjesztett javaslatra az országgyűlés 1844. novemberi feloszlásáig válasz sem érkezett. GROSZMANN, 23–25.

³¹ A kérdéstről bővebben: KONRÁD Miklós, *A galíciai zsidó bevándorlás mítosza*, Századok 2018/1., 31–60.

³² A zsidóemancipáció növekvő népszerűtlenségének lehetséges gazdasági és demográfiai okairól lásd VARGA László, *Zsidó bevándorlás Magyarországon*, Századok 1992/1., 71–72; PREPUK Anikó, *A zsidóemancipáció a reformkorban = Történeti tanulmányok III. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa*, szerk. L. NAGY Zsuzsa – VERESS Géza, KLTE, Debrecen, 1994, 25–26; KECSKEMÉTI Károly, *Magyar liberalizmus 1790–1848*, Argumentum, h. n. [Budapest], 2008, 181–184.

³³ *1843dik esztendei pünkösdi hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek naplója*, V., Országgyűlési Irományok Kiadóhivatala, Pozsony – Landerer és Heckenast, Pest, 1844, 203.

³⁴ *1843dik esztendei pünkösdi hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek naplója*, II., Országgyűlési Irományok Kiadóhivatala, Pozsony – Landerer és Heckenast, Pest, 1844, 314, 318, 342.

A közállomány [...] a zsidókat minden polgári jogoktól, socialis viszonyoktól s az életkeresésnek legtöbb módjaitól s nemeitől megfosztotta, s csak a csalásnak tágas terére szorítván ki azokat, ugyan hogy követelheti most azt, hogy illy nyomasztó körülmények közt a zsidók legyenek a moralitásnak tükrői? Ha csakugyan olly szembetűnő a zsidóknál az erkölcstelenség: akkor az nem a polgári jogoktól megfosztás, hanem inkább a polgári jogok megajánlása által fog megszüntettetni.³⁵

Talán mert a már közkeletű érv ismételtetése nem volt elég a közhangulat megfordítására, avagy mert a zsidó vállalkozók és értelmiségiek körében már tapasztalható akkulturáció és a keresztény-zsidó társas kapcsolatok kibontakozásának hatására egyesek kételkedni kezdtek a zsidók mintegy szabályszerű erkölcsi züllöttségének axiómájában, mindenesetre az 1843/44-es országgyűlésen a liberális táborban többen akadtak, akik magát az axiómát is – legalább részben – kétségbe vonták. Az alsótábla 1843. október 10-i kerületi ülésén tartott, a zsidóknak a városi polgárjog megadását szorgalmazó beszédében Beöthy Ödön először jogot követelt „azon embereknek, kiket jelen elaljasodott helyzetökbe az alkotmány mostohaága süllyesztett”, majd e kijelentésének rögvest ellentmondva tagadta, miszerint „a zsidók erkölcsisége alantabb fokon állana, mint más vallásúaké”.³⁶ Klauzál Gábor ugyanaznap ugyanott elhangzott beszédének érvei még inkább heterogén egyveleget alkottak. Ami a zsidók „erkölcsi elaljasodását” illetve, ő inkább azt tapasztalta, „hogy a könyörület érzete egyiknél sincs úgy kifejlődve, mint éppen a zsidóknál”, akiknek emberbaráti egyesületeit példaeértékűnek minősítette. A következő mondatban elismerte a zsidó kiskereskedők erkölcsi romlottságának a lehetőségét, ám ezt egyrészt a klasszikus érveléssel elnyomott helyzetükkel magyarázta, másrészt aláhúzta, miszerint „mégis vannak közöttük, kik e helyzetben is tisztán tartják meg lelkiismeretüket”, majd a kivételek emlegetéséből általánosításba átcsapva a „gazdag zsidónak” jó neveltetését és a keresztényeknek „sok helyt” nagyobb műveltségét méltatta.³⁷ Részben hasonló ambivalencia jellemezte Kossuth Lajosnak a Pesti Hírlap 1844. május 5-i számában Fábíán Gábor cikkéhez írt szerkesztői megjegyzését, amelyben a politikus azt fejtegette, hogy a zsidók nem erkölcstelenebbek, mint a keresztények, avagy ha mégis, úgy csak annyival, amennyivel elnyomásuk önhibájukon kívül azzá tette őket. „Az ő demoralisatiójokra”, írta Kossuth, „másképp ezredéves hontalanság, üldözés, szolgaság, lealacsonyítás esküdött össze; s ha ennyi okok közrehatása mellett erkölcsiségök vagy éppen nem, vagy csak annyiban áll rosszabbul más vallásbeli felekezetűeknél, a mennyiben az említett hosszas elnyomás őket

³⁵ *Uo.*, 342.

³⁶ *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*, II., 552.

³⁷ *Uo.*, 554–556. Klauzál ugyanezen érveket hasonlóan önellentmondásos felsorolásban az 1844. február 10-i országos ülésen is előadta. Lásd *Az 1843dik esztendei pünkösdi hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek naplója*, II., 321–322.

egy bizonyos jellemsajátságot fejlesztő bizonyos életösvényre szorította: az valóban a zsidóknak igen nagy becsületére válik.”³⁸ Kossuth ugyanazon cikkhez fűzött második, az emancipációról nézetét részletesen kifejtő lábjegyzetében viszont már egyértelműen fogalmazott: „A mi minket illet, mi hisszük és valljuk, [...] hogy minden ok, mi a zsidók állítólagos erkölcstelenségéből ellenhozzatik, erőtlen, gyöngé, szeretetlen. [...] Ha moráljokat gyanúsítja valaki, megilleti őket a nemes indignatio büszke szava, mely komolyan visszautasítja a rágalmat.”³⁹

Az 1843/44-es országgyűlés után a zsidók helyzetéről és jelleméről folyó vita érdemben nem gazdagodott. Az emancipáció népszerűsége viszont egyre csökkent. Az utolsó, 1847/48-as rendi országgyűlés a zsidók emancipációját az elintézendők sorába se tűzte, ilyen irányú törvényjavaslat be sem lett nyújtva. Ez nem tántorította el a jogtudós Tóth Lőrincet attól, hogy az 1848. január 21-i kerületi ülésen, amikor a letelepedési törvény vitájakor a zsidók ügye is felmerült, ne emelje fel szavát azon kortársai ellen, akik az Isten által jónak teremtett, egyedül az „emberi institutiók” által megrontott zsidókat kárhozzatják, „ahelyett, hogy az institutiókat igyekeznének úgy módosítani, hogy általok az elszüllyedt emberiség fölemeltessék”⁴⁰

A neoabszolutizmus idején a diskurzus nem változott. A zsidók egyenjogúsítása érdekében felszólaló, 1858 végén kiadott röpiratában az ügyvéd Vereby Soma azt fejtegette, hogy ami folt még maradt a zsidók jellemén, az mind csupán az elnyomás azon eredménye, amely a zsidók egyenjogúsításával maradéktalanul eltűnik majd.⁴¹ Az 1861-es országgyűlésen az emancipációt sürgető beszédében Jókai Mór véteknek jelentette ki, „ha bármely osztályt, vagy vallásfelekezetet előbb kizárnánk a polgárjogok teljes élvezéséből, s azután polgárerényeket követelnénk tőle”.⁴² A maga részéről Trefort Ágoston hű maradt korábbi

³⁸ FÁBIÁN Gábor, *Zsidó-emancipáció* [KOSSUTH Lajos szerkesztői megjegyzése], Pesti Hírlap, 1844. május 5., 299.

³⁹ *Uo.*

⁴⁰ *1848–1849 a magyar zsidóság életében*, szerk. ZSOLDOS Jenő, Múlt és Jövő, Budapest, 1998, 47. A zsidók egyenjogúsításáról szóló törvényt végül a szegedi nemzetgyűlés utolsó, 1849. július 28-i ülésén szavazta meg, tizenhat nappal a világosi fegyverletétel előtt. A törvény elfogadását Miskolczy Ambrus szerint a törvényhozók akarától független okok késleltették. MISKOLCZY Ambrus, *A zsidóemancipáció Magyarországon 1949-ben. Az 1849-es magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai*, Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 95. Ezzel együtt tény, hogy a fegyverletétel miatt érvénybe nem lépett emancipációs törvénnyel Magyarország lett az utolsó ország Közép-Európában, amely az 1848–1849-es forradalmak idején egyenjogúsította zsidó lakosságát.

⁴¹ VEREBY Soma, *A zsidókról és ezredéves szenvedéseikről*, k. n., Esztergom, 1858, 21–22.

⁴² *Az 1861. év april 2. Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának naplója*, I., szerk. HAJNIK Károly, Landerer és Heckenast, Pest, 1861, 238. Az emancipáció ügyéről az 1861-es országgyűlésen lásd GOLDBERGER Izidor, *Adalékok a magyar zsidók történetéhez. Az emancipáció az 1861-iki országgyűlésen*, Évkönyv (1930), szerk. SZEMERE Samu, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Budapest, 200–213.

nézeteihez. Az Akadémián 1862. december 1-én tartott felolvasásában az emancipációt csak a műveltebb zsidók esetében támogatta, míg a szerinte erkölcstelen és tisztességtelen, a népet „százféle módon” megkárosító „alsóbb osztályú” zsidókra nézve ezt mindaddig elhalasztandónak ítélte, amíg azok nem simultak jobban „a keresztény társadalom erkölcseihez és szokásaihoz”, és „aljas kereskedelmi praktikákról lemondva” nem fordultak a földművelés és a kézműipar felé.⁴³

* * *

Zsidó részről az elnyomás következményeként kialakult erkölcsi züllés tézisének első magyarországi megfogalmazását a zsidók által az 1807-es országgyűléshez benyújtott, az utóbbi által érdemben nem tárgyalt folyamodványban találjuk. Az ismeretlen szerző(k) vallásuk szabad gyakorlatának és vallási bíróságai autonómiájának biztosítása mellett arra kérték a diétát, tegye lehetővé a zsidók számára, hogy a kereskedelmen kívül más területeken is tevékenykedhessenek.⁴⁴ A zsidók sanyarú, egyúttal az országnak is gazdasági kárára való helyzetének felvázolása mellett a memorandum – védekezéséül vagy magyarázkodásként – a zsidók erkölcsi értékelésére is kitért. Aligha lehetne felróni a zsidóságnak, szólt az érvelés, ha a társadalomból kizárt, különadókkal sújtott, minden mozdulatában korlátozott zsidóság korábban „vitéz” jelleme úgy elváltozott volna, hogy „némelyek közülünk illy nyomorúságok alatt elfásulván még a betsületnek nemes érzését is elvesztenék”. A feltételes mód néhány sorral lejjebb, bár felmentőleg, mégis kijelentővé vált: „Nem is tsuda, ha illy számos, de egyszersmind illy elnyomatott Nemzetben találtnak némely Tsalók, Uzsorások, Tolvajok, és Gonosztevők.” E sajnálatos jelenségeknek oka nem a felebaráti és hazaszeretettel parancsoló zsidó vallásban volt keresendő. „Máshonnan kell tehát ezen rosszaknak eredni”, jutott el a folyamodvány az elnyomáselmélet felállításához, „és ha tsak éppen meg nem tsalattatunk, azoknak okát egyedül a Polgári Jussoktól való megfosztatásunkban kell helyben tenni.”⁴⁵

Az 1839/40-es diéta idejétől hitfeleik jogkiterjesztéséért a nyilvánosság előtt felszólaló zsidók az elméletet ismételten felhasználták, ám mint látni fogjuk, olykor változó céllal. A tétel klasszikus változatát nyújtotta a Pesti Hírlapban 1842 májusában megjelent írás névtelen szerzője, aki a zsidók „nagyobb erkölcsi romlottságát” nem tagadta ugyan, ám ennek okát immár köztudottként beállítva tette hozzá: „Az ezeréves elnyomatás következményei már régóta a zsidók erkölcsi lealáztatásának forrásául jelöltettek ki.” A probléma nem a zsidó jellemében rejtett, hanem a reá gyakorolt egyetemes érvényű hatásban: „Ki fogna megtámadóink közül, kezeskedni magáért, hogy hasonló viszonyok-

⁴³ TREFORT Ágoston, *A társadalom tudománya és Riehl munkái*, Budapesti Szemle 1862/53., 303.

⁴⁴ A memorandumról lásd GONDA László, *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*, Századvég, Budapest, 1992, 85–86.

⁴⁵ *A magyarországi zsidóság a főherceghez, a rendekhez és karokhoz*, k. n., Pest, 1809, 2–3.

ban, hasonló példák által környezve, erkölcsi önállását megtartandja?”⁴⁶ Annak ellensúlyozására, hogy az elnyomáselmélet bizonyos zsidó defektusok elismerésével járt, a szerző zsidó kortársai kvalitásait, leginkább példaértékű polgári életvitelüket is hangsúlyozta.⁴⁷ Mások inkább a keresztényeknek a zsidókhoz hasonlóan létező defektusaira mutattak rá. „Minden hibákat egyik felekezetre rovasára írni, s a másiktól lemosni, sem az igazság, sem a közcél érdekében nem állhat”, jelentette ki Fénykövy György a Pesti Hírlaphoz 1844 decemberében beküldött cikkében, mielőtt hozzátette: „Mi bevallottuk hibáinkat, történéjk ez minden részről kölcsönösen.”⁴⁸

A emancipáció népszerűségének az 1840-es években mindinkább kétségtelen csökkenése, ezzel egyidejűleg az állam törvényeivel összehangolhatatlan, mert „teokratikusnak” minősített zsidó vallás ellen megfogalmazott kritikák duzzadó folyama reakcióra készítette a pesti zsidó községet, amely az emancipációs küzdelemben ekkor már egyértelműen vezető szerepet játszott a honi zsidóságon belül. Felhívására Schwab Löw pesti rabbi 1846 februárjában kiadott egy huszonhat oldalas, egyben a zsidó ifjúság okítására is szánt könyvecskét a zsidó vallás eszméiről. Schwab németül és magyarul megjelent műve, amelyet a magyarországi zsidók országos képviselője „egyhangúlag s általánosan” helyesnek ítélt,⁴⁹ egyfelől a judaizmus védelme volt, másfelől azonban a tökéletes – makulátlan jellemű és kifogástalan modorú – állampolgár vademecumjaként szolgált, vagyis a zsidó *regeneráció*, Schwab kifejezésével az „önmegszentítés” programjának magyarországi megfogalmazását tartalmazta. A cél, vagyis az „erkölcsi nemesbülés és tökéletesbülés” elérésére Schwab a folyamatos önvizsgálat kötelességét írta elő híveinek, hogy mindenkor tudják, vajon erkölcsiségük – amelynek romlottságáról Schwab egyébként nem szólt – „mennyire tisztult már”.⁵⁰

Az 1848-as forradalom kitörését követő lázas, a zsidókkal szemben gyakran ellenséges hangulatban a hangsúly az egyenjogúsításnak a zsidók erkölcsösségére nézve garantáltan jótékony hatására helyeződött.⁵¹ 1848. március 29-én kelt röpiratában Pillitz Dániel, a szegedi zsidó községtől egy évvel korábban megvált ifjú reformrabbi azzal az érveléssel igyekezett jobb belátásra bírni a zsidóelle-

⁴⁶ EGY ZSIDÓTÓL, *Néhány szó a zsidók fölzsabeditásáról*, Pesti Hírlap 1842. május 15., 347.

⁴⁷ *Uo.*

⁴⁸ FÉNYKÖVY György, *Viszonzás Weisz Jóelnek*, Pesti Hírlap 1844. december 15., 855.

⁴⁹ SCHWAB Arszlán, *Emlékeztetés a vallásban nyert oktatásra. Az iskolából kilépő izraelita ifjúságnak ajándék gyanánt*, Magyar Kir. Egyetem, Buda, 1846, 4–6. A zsidók országos, az emancipációért folyó küzdelem koordinációja végett 1839-ben felállított képviselője Schwab könyvében *Magyarországi és melléktartományi izraeliták képviselője* néven szerepelt, más forrásokban *Magyarországi és kapcsolt részekbeli izraeliták képviselője*, illetve *Magyarországi s hozzá kapcsolt tartományokbeli izraelita lakosok képviselője* néven.

⁵⁰ *Uo.*, 15–17.

⁵¹ BERNSTEIN Béla, *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*, Múlt és Jövő, Budapest, 1998.

nességben tévelygő „derék” pesti német polgárságot, hogy a „nyomok”, ahogy írta, amelyeket az ezeréves elnyomás hagyott a zsidók jellemén, óhatatlanul szer-tefoszlanak majd, ha a befogadásra talált zsidók részesülnek „a szabadság, az egyenlőség és a béke” adományában.⁵² Az emancipációt 1848 júliusában sürgető írásában Hartmán Lipót zágrábi könyvkereskedő szintén arra helyezte a hangsúlyt, hogy a zsidó defektusok a szabadság hatására óhatatlanul eltűnnek. Amilyen automatikus volt a zsidók morális züllése, úgy emancipációjuk is hasonlóan mechanikus eredménnyel kecsegtetett. „Nehezen lehetne megczáfolni, hogy a nyomorgatás járma alatt méltatlanul faggatott és elgörnyedt zsidó, mint szabad ember és polgár mássá ne válnék, hogy következőleg az okkal a hatásnak is meg kellene szűnnie.”⁵³

A reformkorban a hitfeleik védelmében nyilvánosság elé lépő, nyelvükben és műveltségükben már akkulturált zsidók körében azonban olyanok is akadtak, akik közösségük múlt- és jelenbeli morális elaljasodásának tézisé-t határozot-tan tagadták. A közép-európai zsidóság történetében unikális jelenség, hogy az illetők, nevezetesen Bloch Móritz és Löw Lipót az emancipációért folytatott küzdelem legnevesebb képviselői voltak. A zsidók egyenjogúsítását szorgalmazó röpiratában, amelyet Bloch Móritz 1840. február végén fejezett be, vagyis a zsidóügy országgyűlési vitájának kezdete előtt, hitfelei erkölcsösségének kérdését szűkszavúan elintézte. A „zsidók megszorításának” igazolására felhozott érvek közül egyesek erkölcsi állapotukra hivatkoztak, mint amely „nem érett annyira, hogy polgári szabadságokban részesíthetnének”. Ennek azonban Bloch sehohol sem látta kézzelfogható jelét: „De hát miből látható erkölcsi romlottsá-gok? A börtönök telvék talán a sok zsidó rablók vagy tolvajokkal? – Nem, sőt a zsidó bűnös igen is nagy ritkaság.”⁵⁴

Röpiratával Bloch egyszeriben a magyarországi zsidók emancipációjának élharcosává, zsidó részről legnevesebb szószólójává vált. Miután 1843 májusában áttért az evangélikus hitre (nevét csak 1848 nyarán magyarosította Ballagira), ezt a szerepet Löw Lipót, a magyar-zsidó történelem legnagyobb formátumú reformrabbija vette át.⁵⁵ Kossuth kapcsán már említettem Fábián Gábornak a Pesti Hírlapban 1844 májusában megjelent cikkét. Az ügyvéd és műfordító akadémikus ebben úgy vélekedett, hogy a zsidók „kevés egyes kivételekkel erkölcstelen népfaj”.⁵⁶ Löw, aki magyar nyelvű írással ekkor lépett első ízben

⁵² DANIEL PILLITZ, *Sechs Capitel aus der Freiheit. Ein freies Wort an die wackern deutschen Bürger in Budapest*, Georg Kilian, Pesth, é. n. [1848], 8.

⁵³ HARTMÁN Lipót, *Magyar zsidó, vagy: zsidó magyar?*, Lyceumi nyomda, Pécs, 1848, 10–11.

⁵⁴ BLOCH Móritz, *A zsidókról*, Trattner-Károlyi, Pest, 1840, 52.

⁵⁵ Bloch áttéréséről lásd KONRÁD Miklós, *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*, MTA BTK TTI, Budapest, 2014, 321–326.

⁵⁶ FÁBIÁN, *Zsidó-emancipáció*, 299.

a nyilvánosság elé, rágalomnak minősítette Fábíán állítását, és felszólította, hogy statisztikai adatokkal bizonyítsa azt.⁵⁷ Feltehető, hogy fellépésére Löwöt Kossuth azon kommentárja is bátorította, miszerint a zsidók joggal utasíthaták vissza az erkölcsiségüket megkérdőjelező rágalmakat. Válaszában Fábíán Gábor nem tett eleget a felszólításnak, ehelyett logikai érveléssel élt: mivel minden elnyomás szükségszerűen erkölcsi züllést szült, az évszázadok óta elnyomott zsidók erkölcsi degenerációjához sem férhetett kétség.⁵⁸ Viszontválaszában Löw Lipót a tézis cáfolatára törekedve rámutatott, miszerint számtalan példa bizonyította, hogy az elnyomottak nem feltétlenül váltak erkölcstelenné – így a keresztények sem lettek azzá a kereszténység első évszázadainak idején. Löw szerint ugyanis a kulcskérdés az erkölcsi művelődés volt. Amennyiben ezt az elnyomottak nem hanyagolták el, úgy az elnyomás sem ronthatta meg erkölcsüket. Cáfolata mellett, mintegy további bizonyítékként, Löw a zsidók példás családi életéről és jótegyonykodási hajlamáról is említést tett, majd megismételte: „A zsidók erkölcstelensége s elfajulásáról állítás csupa rágalomnak tartandó.”⁵⁹

Az idáig bemutatott írások zsidó szerzői mindenekelőtt a keresztény olvasókhöz szóltak. Az elnyomáselméletet mások annak érdekében használták fel, hogy saját hitfeleiket győzzék meg valamilyen, a zsidóságon belüli változtatás szükségéről. Konkrétan a kereskedelmi szakmáktól való elfordulás, illetve a válásreform szükségességéről. Az előbbit illetően a tanulmányom elején említett Weisz Jóel 1844-es cikkére utalnék. Az emancipációt véleménye szerint legfőképpen a zsidók egyoldalú foglalkozási struktúrája hátráltatta, saját szavaival „az egykori nyomorult helyzetünkben vállalt élelmódunk s [az abból fakadó] aljas magaviseletünk”. Mindenekelőtt tehát az „élelmódon” kellett változtatni, a zsidóknak a kereskedelembe való tömörülésén. A megoldás a gyermekek nevelésében rejlett. „Válasszunk nekik más életmódot”, szorgalmazta Weisz, „szántsanak, vessenek, gyártsanak és legyenek mesteremberek.”⁶⁰ Az utóbbira, vagyis az elzüllött zsidóság és a vallásreform összekapcsolására Ascher Enoch kecskeméti rabbinak egy évvel később szintén a Pesti Hírlapban közölt cikkét hoznám példaként. A vallásreform szükségességét Ascher a judaizmus megkérgesedésével indokolta, amit szerinte az váltott ki, hogy az évszázadokon át üldözött zsidóság „abban talált keserű elégtételt, hogy magát mind inkább elszigetelése s a hit élő szikráját csak bensőleg táplálva, a külső formákra nézve lassan-lassan egészen megmerevüle”. A zsidóság szellemi tespedése tehát elnyomásuk közvetett eredménye volt, az új idők virradata ily módon indokoltta tette,

⁵⁷ Löw [sic!] Leopold, *Nyílt levél a zsidó-emancipáció ügyében*, Pesti Hírlap 1844. június 2., 375–376.

⁵⁸ FÁBIÁN Gábor, *Nyílt levélre nyílt levél*, Pesti Hírlap 1844. június 16., 412.

⁵⁹ Löw [sic!] Leopold, *Még néhány szó a zsidók erkölcstelensége s a zsidók polgárosítása fölött*, Pesti Hírlap 1844. július 25., 505–506.

⁶⁰ WEISZ, *I. m.*, 838.

hogy vallási életüket ne szorítsák többé idejemúlt, a fiatal nemzedék számára már idegen „formalitások közé”.⁶¹

Mindezek a szerzők írásaikkal hitfeleik általános helyzetének javulását, ilyen vagy olyan módon elérendő jogkiterjesztését tekintették szem előtt. A reformkor lezárásaként érdemes végül megjegyezni, hogy a zsidó jellemhibák tematikáját egyesek a zsidóságon belüli ellenlábasaiknak a hatóságok előtti lejáratására vetették be. Ezt tette 1846-ban a vármegyéhez intézett levelében a reformpárti pápai zsidó község előljárósága, amely a helyi ortodox zsidók támadását az ekkor Pápán rabbiskodó Löw Lipót ellen azzal magyarázta, hogy a jeles rabbi „az uzsoráskodás, csalfaság, álnokság hibái és az elavult előítéletek ellen tiszta erkölcsű tant szónokol”.⁶²

A neoabszolutizmus korában a premodern zsidóság jelleméről folyó zsidó diskurzus egyetlen új elemmel gazdagodott. A dualizmus idején mutakozó új hangok előfutáraként ekkor jelent meg az első olyan, a régi zsidó világ iránti nosztalgiától áthatott írás, amelynek szerzője a „ghettói életnek” immár nem erkölcsi elaljasodását, avagy kiszikkadt és zárkózott szellemi életét fájlalta, hanem a zsidó életnek a modernizáció miatt kiveszőben levő hajdani zamatát sírta vissza, azokat az „ódon alakokat”, akiknek szigorúan vallásos otthonaiban „szombatnapon fény és öröm uralkodott”, azokat a régi zsidókat, akik, ha „sárban és nyomorban” tengődtek is, ám egymással szoros szolidaritásban, egyetértésben és békében éltek.⁶³

Elnyomáselmélet II. Fennmaradás, eltűnés, ellentmondás (1867–1918)

A dualizmus korában az elnyomásból eredő zsidó elzüllés tézisét a liberális keresztény politikusok és értelmiségiek rendszeresen és ismételten a tisztaeszlári vérváddal 1882 és 1884 között kulmináló antiszemita válság idején hangoztatták utoljára. Ezt tette ekkor Mikszáth Kálmán,⁶⁴ Herman Ottó,⁶⁵ Mocsáry

⁶¹ [Ascher Enoch], *Magyarhon műveltebb izraelitáihoz!* Pesti Hírlap 1845. április 22., 267.

⁶² JAKAB Réka, „Kóser-e a rabbi?” *Ortodoxok és újítók a pápai zsidó községben az 1840-es években*, Századok 2010/3., 607.

⁶³ *Levelek a ghettóból. I.*, Magyar Izraelita 1863. május 22., 189. Az akkulturálódó zsidóság körében a régi világ iránt már az 1830-as évektől mutakozó nosztalgiáról lásd Richard I. COHEN, *Nostalgia and 'Return to the Ghetto'. A Cultural Phenomenon in Western and Central Europe = Assimilation and Community. The Jews in nineteenth-century Europe*, eds. Jonathan FRANKEL – Steven J. ZIPPERSTEIN, Cambridge University Press, Cambridge – New York, 1992, 130–155.

⁶⁴ ZSOLDOS Jenő, *Két elfelejtett Mikszáth-karcolat. A pályakezdő Mikszáth Kálmán zsidószemlélete*, Évkönyv (1970), szerk. SCHEIBER Sándor, Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, Budapest, 196.

⁶⁵ HERMAN Ottó, *A zsidóüldözés és a pszichiátria* (Egyetértés 1881. október 1., és 2.) = *A pokol cséplője. Herman Ottó gyűjtőnaplói, vitacikkei, levelei*, s. a. r. ERDŐDY Gábor, Magvető, Budapest, 1983, 233–235.

Lajos,⁶⁶ Eötvös Károly,⁶⁷ vagy Horvát Boldizsár,⁶⁸ árnyalatnyi különbségekkel, de alapvetően azonos, a már jól ismert okfejtés mentén. A cél már természetesen nem az emancipáció kivívása volt, hanem a keresztény közvélemény türelemre intése. Az évszázadok alatt kialakult és rögzült defektusokat, szolt az érvelés, az emancipáció óta eltelt néhány év érthető módon még nem sorvaszthatta el teljesen. Azon persze el lehet merengeni, vajon a zsidóellenes előítéletek leküzdésére a tünezőben lévő, de még fellelhető zsidó defektusok emlegetése volt-e a legbölcsebb érv. Mindenesetre a zsidók *faji* – vagyis lényegi – romlottságának mind többet hangoztatott antiszemita vádjával szemben a zsidók jellemét úgyszintén átfogóan magyarázó, ám esetleges erköcstelenségüket átmenetinek ígérő érv felelevenítése nem volt észszerűtlen. Annál kevésbé tűnhetett annak, hogy a gondolatmenet logikája kikezdhetetlen volt. A zsidóknak az elnyomásból fakadó, az emancipáció óta egyébként enyhülő erkölcsi fogyatkozásaival szemben az antiszemiták javaslata, a részleges jogmegszorítás vagy maga az emancipáció visszavonása már azért sem hozhatott megoldást, mivel csak tovább rontott volna a helyzeten, hiszen „a szolgaság nem javítja, a szolgaság elkorcsosítja az erkölcsöket”, jelentette ki Irányi Dániel a képviselőházban 1883 elején.⁶⁹ A türelemre biztatáson túl konkrét megoldásként többen, így Herman Ottó, Mocsáry Lajos vagy Horvát Boldizsár a zsidók erkölcsi defektusainak elenyészését gyorsító vérvegyülést szorgalmazták, vagyis a keresztények és zsidók összeházasodását lehetővé tevő, végül csak 1895-ben hatályba lépett polgári házasság bevezetését.

A faji eszmének látványos térnyerését mutatja, hogy az elnyomáselmélet felelevenítése egyes liberálisoknál is összevegyült a zsidóság immár esszencialista percepciójával. Szembeszökő példa erre a tiszteletreméltó Budapesti Szemle névtelen szerzőjének recenziója Acsády Ignác *Zsidó és nemzsidó magyarok az emancipáció után* címmel 1883-ban megjelent röpiratáról. Bár a recenzens általánosságban egyetértett Acsády helyzetértékelésével, nem osztozott nézetében, miszerint „a mai zsidóság semmi tekintetben sem viseli magán a zsidó race bélyegét”. Acsády azt állította, hogy a zsidók defektusai „a gheztóban szerzett hibák és nem a faj hibái”. Ezzel azonban figyelmen kívül hagyta a legújabb történetírást, vélte a recenzens, noha ez „a népfaj jellegét” olyan tényezőnek tekintette, amellyel „minden általánosabb jelenség magyarázatánál” számolni kellett. A zsidóság középkori viszonyai sokat megmagyarázhattak, de nem

⁶⁶ *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, IX., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 1883, 167–168.

⁶⁷ *Vád- és véd-beszédek a tiszta-eszlári bűnper végtárgyalása alkalmából. Gyorstíri jegyzetek nyomán kiadja a „Nyírvidék” szerkesztősége*, Píringér és Jóba, Nyíregyháza, 1883, 56.

⁶⁸ *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XIII., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 1883, 150.

⁶⁹ *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, IX., Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 1883, 171.

mindent, vallotta a szerző, hogy ezek után némileg visszakozyva hozzátegye: „E mellett azonban elfogadhatjuk, hogy a múltak története sok mai jelenséget megmagyaráz.” A fejtegetésből az nem derült ki, vajon a szerző megítélése szerint melyik tényező: a múlt avagy a faj gyakorolt nagyobb befolyást a zsidók jellemére.⁷⁰

Míg néhány, a reformkori mérsékelt zsidóellenesség hagyományához visszatérő szerző a „zsidókérdés” origóját az emancipáció elhamarkodottságában fedezte fel, amely az elnyomás okozta hibáiból még ki nem vetkőzött zsidókat túl korán szabadította a magyar társadalomra,⁷¹ a zsidók megmásíthatatlan fajiságát valló militáns antiszemita az elnyomáselmélettel értelemszerűen nem foglalkoztak. A kivételt nem meglepően olyasvalakinél találjuk, akinek faji antiszemitizmusa a zsidók végső megtérésének – ekképpen változóképességének – keresztény hitével párosult. Amint írta egy 1886-ban névtelenül megjelent röpirat szerzője, feltehetően Zimándy Ignác katolikus plébános és antiszemita párti országgyűlési képviselő: „Mint kezdő magyar politikus, én magam is a zsidók megvetett állapotából magyarázhattam azoknak megvetendő tulajdonságait; ámde ma az a tapasztalat van bennem lélektani alapon megérlelődve, hogy a dolog fordítva áll, t. i. hogy a zsidót éppen ocsmány tulajdonságai miatt vetette meg és veti meg minden nemzedéke a világnak!”⁷² Hogy e gondolat miként volt összeegyeztethető a szerző azon meggyőződésével, miszerint a megtérés révén újjászülető zsidó megszabadul – eszerint mégsem inherens – bűneitől, erre nézve a röpirat a maga módján kreatívnek mondható magyarázattal szolgált: „A zsidóban vallás és faj elválaszthatatlan egymástól. Ha vallását megváltoztatja, rendszerint megszűnt zsidó lenni.”⁷³

Az 1880-as évek után az elnyomáselmélet keresztény részről már csak elvétve hangzott el, így a nemzeti párti publicista Ábrányi Kornél 1898-as könyvében (szintén a keresztény társadalom türelemre intése céljával),⁷⁴ majd az 1900-as évekre lényegében eltűnt a diskurzusból. Ennek lehetséges okát illetően két hipotézisem van. Az egyik az, hogy negyven évvel az egyenjogúsítás után a zsidók vélt hibáit nehezzé vált a múltban elszenvedett elnyomásukkal magyarázni. A másik feltevés, hogy a magyarázat a honi antiszemitizmusnak az 1890-es évek végétől mutatkozó változásában rejlik. Az elnyomáselmélet tárgya a premodern zsidóság volt. Az 1900-as években a csalárd gettózsidó imázsa a Má-

⁷⁰ R., *Zsidó és nem zsidó magyarok az emancipáció után*, írta Acsády Ignác, Budapesti Szemle 1883/79., 147.

⁷¹ CZIGÁNY Károly, *A zsidó-kérdés. Dióhéjban 1880-ban* = Uő., *Lélek naplója. Tárca- és irány-cikkek*, „Petőfi”-Könyvnyomda, Veszprém, 1886, 188; CYNIKUS, *Az emelkedő társadalom. Válasz „A sülyedő társadalom” című röpiratra*, Fanda József, Budapest, 1889, 15.

⁷² [Zimándy Ignác] *Mi tett engem antiszemitává? Válaszul Jókainak: „Hogyan lettem én filozofus?” cz. tárczacikkére*, „Hunyadi Mátyás” Könyvnyomdai Intézet, Budapest, 1886, 85.

⁷³ Uő., 135. A szerzőnek az áttérésről vallott gondolatairól lásd még: Uő., 50, 53, 98–99.

⁷⁴ IFJ. ÁBRÁNYI Kornél, *Nemzeti ideál*, Légrády Testvérek, Budapest, 1898, 149–150.

ramaros megyei szatócsok és korcsmárosok képének antiszemita tükrében továbbra is visszaköszönt. Ám az antiszemitizmus legfőbb céltáblájává ekkorra az a nyelvében és kultúrájában elmagyarosodott zsidó polgárság vált, amelynek – korabeli antiszemita kifejezéssel élve – „térfoglalása” állítólag megfosztotta a keresztény középosztályt az őt megillető pozícióktól. Márpedig a zsidók káros mivoltának ezen új interpretációjával szemben az esetleges erkölcsi defektusaiknak a hajdani elnyomásukkal való magyarázata már nem kecsegtetett haszonnal, így azt a zsidók védelmében felszólaló keresztény liberálisok nem is használták többé. Jelzésértékű, hogy a polgári radikális Huszadik Század 1917-es zsidókérdés-ankétjában az elméletet a keresztény szerzők közül a liberális(-konzervatív) gárda képviselői már egyáltalán nem emlegették. Megjelenni még megjelent, ám részletesen kifejtett formában egyedül a hat éves korában szülei akarata szerint megkeresztelt Jászi Oszkárnál, akinek fejtegetései elsősorban arról árulkodtak, mennyire képtelen megbékélni zsidó származásával.⁷⁵

* * *

Zsidó részről a premodern zsidóság erkölcsi állapotáról és jelleméről folyó diskurzus a dualizmus idején jelentős átalakuláson ment át. Fokozatosan megkettőződött, két egymástól eltérő indítékú és célú, egymásnak tartalmilag ellentmondó, ugyanakkor egymást ignoráló szövegmintaként folyt tovább.

A keresztény diskurzustól eltérően a zsidók körében az elnyomáselmélet hangsúlyozása átvitt a korszak egészén. Megjelent, amint azt recenziója kapcsán láthattuk, Acsády Ignácnak a tiszsaeszlári vérvádat követően írt röpiratában. Új vádakra új védelem: a hírlapíró-történész az elnyomáselmélettel már nem a zsidó vallást törekedett felmenteni a züllés ódiama alól, hanem a zsidó fajt: „A zsidókban az állam maga fejlesztett sokféle rossz tulajdonságot az üldözéssel és elnyomással, melynek kitétte őket. Ez elnyomás ma megszűnt, de a hibák nem szűnhettek meg tizennégy év alatt, mert tizennégy évszázad hatásai voltak. De nem a fajban, hanem a ghettóban gyökereznek azok, a százados elzárkózásban, melyben a zsidóság élni kényszerült.”⁷⁶ Míg az ügyvéd és hírlapszerkesztő Báltaszéki Lajos 1900-as röpiratában az elmélet hagyományosabb bemutatása köszönt vissza,⁷⁷ néhány évvel később a Szombati Újság című miskolci zsidó lapban egy helyi ügyvéd szintén a *faj* felmentésére fektette a hangsúlyt. Ha a „zsidó fajnak” voltak is hibái, azok „rárakott” hibák voltak, amelyeket „egyedül a hosszú elnyomatás és jogfosztott helyzete burjánzottatta fel lelkében”.⁷⁸ Az elmélet

⁷⁵ *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*, A Társadalomtudományi Társaság Kiadása, Budapest, 1917, 97–99. Jászi Oszkár származásával való küszködéséről lásd KONRÁD, *Zsidóságon innen és túl*, 533–538.

⁷⁶ ACSÁDY Ignác, *Zsidó és nemzsidó magyarok az emancipáció után*, Weismann Testvérek, Budapest, 1883, 32.

⁷⁷ BÁLTASZÉKI Lajos, *A vérvád*, Orsz. Központi Községi Nyomda RT., Budapest, 1900, 39.

⁷⁸ KÖSZEGI Armand, *A XX-ik évszázad humanizmusa*, Szombati Újság 1905. december. 29., 2.

a Huszadik Század 1917-es zsidókérdés-ankétjára adott neológ zsidó válaszadók között Mezey Ferencnél merült fel. A zsidóknak nem voltak „speciális bűneik”, sem „faji rosztulajdonságaik”, szögezte le a neológ felekezeti élet évtizedek óta oszlopos tagja, aki ebben az időben az Országos Izraelita Iroda alelnöként szolgálta felekezetét. Ami ennek látszatával bírt, az következménye lehetett az elnyomásuknak, „az eltaszításból eredő kényszerű elkülönülésnek, az ily begubózott helyzetben kifejlődött sajátos nevelésnek, egyoldalú foglalkozásoknak”. Ám e rossz tulajdonságok a „teljesen kulturált” zsidók körében már maradéktalanul elenyésztek.⁷⁹ Magyarán, ami hiba esetleg maradt a zsidókban, az valójában immár kizárólag az ortodoxok körében volt keresendő. Mezey Ferenc szavai rávilágítanak arra, hogy a neológ értelmiség miért ragaszkodott oly kitartóan az elnyomáselmélethez. A tézisnek ugyanis kettős haszna volt, amennyiben oly módon adott lehetőséget az ortodox zsidók, és különösen az akkulturációt mondhatni teljesen elvető haszid rétegek bírálataira, hogy egyben felmentésüket is lehetővé tette, hiszen nem tehettek róla, ha áldozatai maradtak „egy ősi kultúrában való álmodozásnak”.⁸⁰

Az elnyomáselmélet hangoztatói mellett ebben a korszakban is voltak, akik tagadták azt, így az ekkor még Weinstein névre hallgató Szabolcsi Miksa, az Egyenlőség című neológ zsidó hetilap későbbi tulajdonos-szerkesztője, aki a tiszaezlári vérvád idején egy Szabolcs megyei hetilapban közölt cikkében leszögezte: „A zsidóságnak sem több sem kevesebb hibái nincsenek, mint akármelyik más felekezetnek.” E hibák csak azért voltak olyan „szembeötlők”, mert a zsidók kisebbséget alkottak, aminek eredményeképpen hibáik bűnökként tűntek fel, míg a nagy többség saját bűneit is alig tekintette hibáknak.⁸¹

E természetükben apologetikus, elsődlegesen a keresztény olvasók meggyőzésére törekvő nyilatkozatok mellett, a premodern zsidóság jellemét tárgyaló neológ írások az 1880-as évektől mind gyakrabban inkább saját hitfeleikhez szóltak. Ez utóbbi írások egyrészt a neológ út helyességét kívánták igazolni, másrészt az ezen útról letévelyedőket akarták visszatéríteni – még ha egy olyan útra is, amely valójában már másképp volt neológ, mint korábban.⁸²

Ami az első aspektust illeti, a kor visszatérő motívuma volt a premodern zsidóság egyoldalú, kizárólag talmudikus műveltségének és az ebből fakadó állítólagos szellemi elkorcsosulásnak az a zsidó felvilágosodásból átöröklődő elítélése, amellyel a szerzők saját útjukat, a (mérsékelten reformált) valláshoz hű, ám egyben az európai kultúrát befogadó, nemzeti azonosulásában magyarrá vált neológ zsidóság útját igyekeztek igazolni, illetve a meglátásuk szerint

⁷⁹ *A zsidókérdés Magyarországon*, 23.

⁸⁰ *Uo.*

⁸¹ WEINSTEIN Miksa, „*Nincs semmi más alap existenciánkra, csak a Jordán üldözése*”, Nyírvidek 1882. július 30., 5.

⁸² KONRÁD Miklós, *A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón*, Századok 2005/6., 1335–1369.

múltba merevedett ortodox hitfelek tévelygésére rámutatni. Kohut Sándor nagyváradai főrabbi 1881-ben megjelent hittankönyvében Moses Mendelssohn a reformzsidóság hagyományához hűen (a bibliai Mózes, és Maimonidész után) „harmadik Mózes”-ként jelent meg, aki a zsidóságot kiszabadította abból az „elmesötétségből” és „rontott” levegőből, amelyben a „silány és elmámorító kabala” hatására senyvedett.⁸³ Löw Immánuel szegedi főrabbi egy 1885-ös templomi beszédben nyújtott történelelemzése szerint a *hászkálát* megelőzően, vagyis mielőtt elérte „a művelt nyugatnak pallérozottságát”, és beolvadt „a nyugat műveltségébe”, a zsidóság a „középkor vadon pusztaságán” vándorolt, „beteg” volt és „bárdolatlan”.⁸⁴ A kolozsvári Izraelita Felolvasó Egyesületben 1907-ben tartott előadásában Eisler Mátyás helyi főrabbi az emancipáció megelőző idők zsidóságának erkölcsi defektusát már egyértelműen vallási konzervativizmusára, nem pedig sanyarú politikai és gazdasági helyzetére vezette vissza. Eisler szerint a kor zsidósága ezt a vallási életben uralkodó „maradi” felfogását vitte át az élet egyéb területeire, innen fakadt túlzó ragaszkodása a kereskedelmi szakmákhoz, innen egyoldalú műveltsége, és innen végül „rosszul alkalmazott kegyeletük idegenből hozott korcs nyelvükhöz”, értsd a jiddishez, valamint „nevetséges és ronda ruhaviseletükhöz”.⁸⁵ Ha belegondolunk, hogy meglehetősen abszurd volt elítélni a premodern zsidóságot, amiért nem hagyta el a kereskedelmi pályát olyan szakmákért, amelyek tiltva maradtak előtte, illetve amiért kívül maradt azon a társadalmon, amely kizárta őt, úgy joggal feltételezhető, hogy a kolozsvári főrabbi előadásának valóságos célját az integrációt elvető ortodox hitfeleinek áthallásos bírálatában kell keresni.

Ami a második aspektust, vagyis az eltévelyedők visszatérítését illeti, a neológ diskurzus e téren a premodern zsidóságról oly módon mondott a korábbihoz képest újat, ezzel pedig úgy mondott ellen az elnyomás kiváltotta züllés tézisének, hogy magára a tézisre, illetve a tézis és az újdonsült állításai közötti antagonizmusra egyáltalán nem reflektált.

A premodern zsidó jellem megítélésének az a száznolcvan fokok fordulata, amely az 1880-as évek második felétől egyre több neológ zsidó írásában tetten érhető, azzal magyarázható, hogy e többnyire rabbi szerzőket elsősorban már nem a jogegyenlőség kiteljesítése, a zsidógyűlölet elleni védekezés, avagy hitfelek magyarosodásának üteme foglalkoztatta, hanem az akkulturált zsidó polgárság rohamosnak vélt szekularizációja, vallásától és közösségétől való távolodása. Márpedig ebből a perspektívából a premodern zsidó már nem úgy jelent

⁸³ KOHUT Sándor, *A zsidók története. A biblia befejezésétől a jelenkorig. Segédkönyv a középtanodák, polgári iskolák, családi s tanodai könyvtárak számára*, Laszky Ármin, Nagyvárad, 1881, 236, 240.

⁸⁴ Löw Immánuel, *Száz év* (Szeged, 1885. április 12.) = *Löw Immánuel beszédei 1874–1899*, Traub B. és Társa, Szeged, 1900, 235–236.

⁸⁵ EISLER Mátyás, *A magyar zsidók emancipációja*, Évkönyv (1908), szerk. BÁNOCZI József, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Budapest, 306–307.

meg, mint aki az elnyomás hatására erkölcsileg elaljasodott és szellemileg bebubózott, hanem mint a vallásához és közösségéhez mindenáron hű zsidó példaképe. A gettózsidó felmagasztosult. A „rossz”, mert az európai kultúrától és társadalomtól magát elszigetelő zsidóból „jó”, mert zsidóságát minden kétely nélkül, mélységes hittel és érzellemmel átélő zsidó lett. Amiként Neumann Ede nagykanizsai főrabbi egy 1886-os zsinagógai beszédében kijelentette: „Előkelő, sajnálkozó mosoly játszadozik ajkainkon, midőn apáinkra emlékezünk vissza, akik [...] a rabság és nyomor közepette a szabadítót dicsőítették, aki megváltotta őseiket, akihez ők is fűzték reményeiket. [...] Ő nem együgyűségükön kellene mosolyognunk, hanem nagyságuk előtt meghajolnunk, nem szánakoznunk rajtuk, hanem erkölcsi erejüket, rendületlen bizalmukat bámulunk.”⁸⁶ Erényeik egyenes folyományai voltak vallásosságuknak, „hiszen ismeretes”, jelentette ki Frisch Ármin, a Pesti Izraelita Hitközség hittanoktatója, „hogy a zsidó vallásos irodalom milyen mélyítőleg hat az értelemre és a tudásra, mennyire gazdagítja a tapasztalatot és a kedélyt; hogy önkénytelenül is felszínen tartja az ideális hajlamokat”.⁸⁷ Az efféle kijelentést értelemszerűen nehézkes lett volna összeegyeztetni a premodern zsidóság erkölcsi züllöttségének elméletével. Bizonyára ez magyarázza, hogy erre nem is történt kísérlet.

Az 1880-as évek végétől a felekezeti sajtóban visszatérő motívummá vált azon „régizsidók” magasztalása és példaként való emlegetése, akik az anyagi és társadalmi előnyökért hitüket odadobó modern konvertitákkal ellentétben életüket is készek voltak feláldozni vallásukért.⁸⁸ Ahogy Szabolcsi Miksa írta 1903-ban: „Kimondhatatlan kínoktól, tűzhaláltól, számkivetéstől, örökös gúnytól és lenézéstől menekülhettek volna apáink hitök tagadása, hamis valóság árán, de tűrtek, szenvedtek és el nem tántorodtak.”⁸⁹ A hetilap tucatszám hozta a múlt mártírjait a modern kor megfutamodóival szembeállító kirohanásokat. „A hit hős küzdői voltak a te őseid, te miért akarsz gyáva lenni?”, tette fel a költői kérdést egy névtelen cikkíró 1909-ben. „Ők olyan időkben utasították el maguktól a kisértőt, amikor a kereszt életet és földi hatalmat, gazdagságot és felmagasztalásokat jelentett. De inkább meghaltak, de inkább megmaradtak szegényfoltos nyomorultaknak, a hitüket mégsem hagyták el. És te elhagyod?”⁹⁰ A gondolat 1909-ben már egy, a Pesti Izraelita Hitközség megbízásából írt hit-tankönyvben is megjelent. „A sok keserűség, melyet őseink vallásukért elszen-

⁸⁶ NEUMANN Ede, *A szabadság = Hitzónoklatok és beszédek*, I., Wajdits József, Nagy-Kanizsa, 1886, 9.

⁸⁷ FRISCH Ármin, *A városi hitközségek teendői*, Évkönyv (1909), szerk. BÁNÓCZI József, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Budapest, 132.

⁸⁸ DIXI [FARKAS Albert], *Vegyes párok*, Egyenlőség 1889. május 12., 1–3; SZABOLCSI Miksa, *Apák vétké*, Egyenlőség 1892. szeptember 16., 6; Uő., *A hitelhagyás és a nevelőnőképző*, Egyenlőség 1901. április 28., 2; KAYSERLING M[eyer], *Mit kell tennünk*, Egyenlőség 1902. június 1., melléklet, 2; ADLER Illés, *A kitérések*, Egyenlőség 1902. november 23., 4.

⁸⁹ SZABOLCSI Miksa, *Meturgeman. Haypál Benő szövegéről*, Egyenlőség 1903. január 25., 7.

⁹⁰ [sz. n.] *Elszakadók és renegátok-toborzók*, Egyenlőség 1909. március 7., 2.

vedni kényszerültek”, írta Weber Soma hitoktató, „még szilárdabbá tette hűségüket az Örökkévaló szent szövetségéhez. Szívesebben túrték el a kínzás minden nemét s mentek ezer számra a halálba, mintsem hogy elhagyták volna ősi hitüket.”⁹¹

A diskurzusnak ebben a szólamában az „akkor” és a „most” összehasonlításából tehát már nem a felvilágosultnak mondott jelen került ki győztesként, hanem a felmagasztalt múlt. „A zsidóság a ghettóból igen sok kiváló és jeles tulajdonságot hozott magával”, írta 1898-ban Weiszburg Gyula pesti rabbi (utóbb Goldziher Ignác utódja a pesti neológ hitközség főtitkári posztján) A Jövő című, általa alapított hetilapban. Weiszburg a családi élet szentségét említette, a mértékletes életmódot, a vallástudomány iránti tiszteletet, mind olyan „becses” tulajdonságot, amit szerinte a neológ zsidók sutba dobtak a túlzásba vitt, mert félreértett asszimiláció oltárán. A keresztény úri társadalom kegyeinek elnyerése mámorától megvakítva nem látták, hogy a zsidóság olyan, a múltból örökölt erényekkel rendelkezett, amelyeket „minden kor és minden nemzedék” magasra kellett, hogy taksáljon. „Csak mi zsidók nem akarjuk ezt átlátni”, panaszkolta Weiszburg, „csak mi veszítjük el önbecsülésünket és önértetünket.”⁹² Amint a sokatmondó *Hamis modernség* címet viselő sorozatának két héttel későbbi cikkében írta – és ez volt a lényeg: „Az önértet hiánya ma sokkal nagyobb nálunk, mint volt az elmúlt évszázadokban. Akkor büszkéek voltunk zsidó voltunkra.”⁹³

Zárszó

A kérdésre, vajon a zsidók elnyomás által okozott erkölcsi züllése *pontosan* mi-ben nyilvánult meg, csalárd kereskedelmi praktikáikban csupán, avagy más területeken is, soha senki nem válaszolt. A kérdést senki fel sem vetette. Így persze arra is hiába keresnénk választ, vajon a keresztény magyarok szerint a kereskedelem pontosan miként is züllesztette el a kereskedők erkölcsét. A polgárosodás ideálját e tekintetben nagyrészt ignoráló magyar nemesség kereskedelemmel szembeni előítéletei jól ismertek,⁹⁴ az előítéletek természete pedig, hogy sommásak maradnak. A magyarhoz, írta báró Orczy Lőrinc az 1780-as években, nem illik a „csalfa kereskedés”, mivel „ebből jöhet erkölcs-vetemedés”.⁹⁵ Ennél az alaptételnél sokkal cizelláltabb értékelés és magyarázat a 19. században

⁹¹ WEBER Soma, *Izrael története a Szentföldön. Az elemi iskolák IV. osztálya számára*, Lampel R., Budapest, 1909, 60. A hittankönyv első kiadása két évvel korábban, 1907-ben jelent meg.

⁹² SPECTATOR [WEISZBURG Gyula], *Hamis modernség*, A Jövő 1898. május 20., 1–2.

⁹³ Uő., *Hamis modernség*, A Jövő 1898. június 3., 3.

⁹⁴ PACH Zsigmond Pál, *Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem*. Történelmi Szemle 1982/3., 373–403; HANÁK Péter, *Nemesi virtus – polgárerény. Realitás és utópia a XIX. században*, Kortárs 1983/10., 1591–1601.

⁹⁵ PACH, *I. m.*, 393.

sem született. A zsidók esetében azonban kereskedelemellenes előítéletekről nem beszélhetünk – a kérdéssel ettől függetlenül ők sem foglalkoztak.⁹⁶ Megítélésem szerint azért, mivel az elnyomáselméletet felelevenítő avagy tagadó modern zsidókat nem az foglalkoztatta, vajon az emancipáció előtti idők zsidósága erkölcsileg valóban elzüllött volt-e, vagy sem, hanem az, hogy előmozdítsák vagy fékezzék hitfeleik integrációját saját koruk keresztény magyar társadalmába.

⁹⁶ Jelzésértékűnek tartom, hogy a dualizmus idején zsidó szerzők tollából megjelent, az emancipáció korát megelőző évszázadokat (is) tárgyaló történeti munkákban az elnyomás okozta erkölcsi elfajulás tézise soha nem jelent meg. Lásd például BERGL József, *A magyarországi zsidók története*, Jeilteles Herman, Kaposvár, 1879; KOHN Sámuel, *A zsidók története Magyarországon. A legrégebb időktől a mohácsi vészig*, Athenaeum, Budapest, 1884; HERZOG Emil, *A zsidók története Liptó-Szt.-Miklóson*, magánkiadás, Budapest, 1894; POLLÁK Miksa, *A zsidók története Sopronban. A legrégebb időktől a mai napig*, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Budapest, 1896; BÜCHLER Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig*, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Budapest, 1901; RICHTMANN Mózes, *Landau Ezekiel prágai rabbi (1713–1793) és a magyar zsidók*, Athenaeum, Budapest, 1905; Uő., *A régi Magyarország zsidósága (1711–1825)*, Kohn Mór, Vác, 1913.

A zsidók önmeghatározásának egyik típusa szerint azok a zsidók, akik istenfélők, az epikureus és agnosztikus életszemléletűektől elkülönülve zárt rítusközösségben élnek, a halacha előírásait követik és az isteni gondviselésben bíznak. A másik változat azokat tartja zsidóknak, akiket a soa traumája határoz meg, gyászolják felmenőiket, miáltal emlékezeti és gyászközösséget alkotnak. A harmadik önmeghatározás szerint azok a zsidók, akik szolidárisak Izraellel, és pozitív zsidó jövőképük van. A negyedik értelmezés pedig azokat foglalja magában, akik kulturális kötődésében erőteljes a zsidó témák iránti érdeklődés. Mindezek együtt különböző egyéni és közösségi önmeghatározási mintákat alkotnak, és végső fokon ki-ki maga dönti el, hogy ezekből mit vagy miket választ. E minták az *asszimilációs*, a *soa-*, a *cionista* és a *vallásos identitás*diskurzusokhoz és stratégiákhoz kapcsolódnak.

A kötet 13 eszme-, mentalitás- és irodalomtörténész, szociológus és hebraista szerzője (közvetve vagy közvetlenül) ezeket az identitásdiskurzusokat és dilemmákat járja körül. Írásaik önképek, reprezentációk és diskurzusok széles tematikájú és spektrumú interdiszciplináris megközelítésével a sokrétegű és összetett zsidó identitást helyezik vizsgálódásuk központjába.

?????? Ft

ISBN 978-615-5675-44-7

9 786155 675447

MAGYAR-ZSIDÓ IDENTITÁSMINTÁK II.

MAGYAR-ZSIDÓ IDENTITÁSMINTÁK II.

Egyéni és kollektív önmeghatározások

Szerkesztette: DÉNES Iván Zoltán

RÁCIÓ

RÁCIÓ KIADÓ